

R.G. CONNELL

ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΥΛΟ

Πρόλογος:
Δήμητρα Κογκίδου
Φώτης Πολίτης

 επίκεντρο

Προλογικό σημείωμα

Η εννοιολόγηση του φύλου στη φεμινιστική σκέψη: Από το δίπολο βιολογικό-κοινωνικό φύλο στην απαρχή του τρίτου φεμινιστικού κύματος¹

Αυτό που αποτιμάται ως βιολογικό φύλο καθορίζεται και προσκτάται κοινωνικά.
(Gayle Rubin, 1975: 165)

Η ανάδυση του κοινωνικού φύλου δίνει έμφαση σε ένα ολόκληρο σύστημα σχέσεων, το οποίο μπορεί να περιλαμβάνει το βιολογικό φύλο, αλλά που δεν καθορίζεται άμεσα από αυτό ούτε καθορίζει άμεσα τη σεξουαλικότητα.
(Joan Scott, 1996: 156)

Το «φύλο» υπάρχει μόνο στην υπηρεσία του ετεροσεξισμού.
(Judith Butler, 1993: 123)

Η κοινωνιολογική θεωρία σχετικά με το φύλο έχει διαγράψει μια μακρά πορεία από τα τέλη της δεκαετίας του '60, όταν το φύλο αναδείχθηκε σε κεντρικό όρο ανάλυσης και έρευνας των κοινωνικών επιστημών με το ξέσπασμα του

1. Με τον όρο: «τρίτο φεμινιστικό κύμα», εννοούμε την επίδραση του μετα-στρουκτουραλισμού, του μετα-μοντερνισμού και της αποδόμησης στη φεμινιστική σκέψη, η οποία οδήγησε στην αποδόμηση της αυτονόητης κατηγορίας «γυναίκα», πάνω στην οποία είχε επενδύσει πολιτικά το δεύτερο φεμινιστικό κίνημα αγωνιζόμενο για γυναικεία χειραφέτηση. Φυσικά,

δεύτερου φεμινιστικού κύματος² και την αντίστοιχη ανάπτυξη των Γυναικείων Σπουδών (Women's Studies) σε ακαδημαϊκό επίπεδο³. Ο όρος: «φύλο» κατέληξε τη δεκαετία αυτή – αλλά και αργότερα – να σχετίζεται με τις ποικίλες μορφές φεμινισμού και να ταυτοποιηθεί ως φεμινιστικός όρος. Μάλιστα, επειδή θεωρήθηκε το φύλο ως υπεύθυνο για την καταπίεση όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών, αλλά και ότι η έρευνα σε ζητήματα συγκρότησης του φύλου θα έπρεπε να συμπεριλάβει και τους άνδρες για πληρέστερη κατανόηση, οι Γυναικείες Σπουδές μετατράπηκαν – για θεωρητικούς αλλά και για πολιτικούς λόγους – σε ακαδημαϊκό επίπεδο σε Σπουδές Φύλου (Gender

η ανυπαρξία έμφυλου ουσιοκρατικού υποκειμένου για το φεμινισμό δεν είναι αναγκαίο να οδηγήσει σε ένα πολιτικό σχετικισμό, καθώς ο πολιτικός του στόχος δεν είναι απαραίτητο να δεσμεύεται από ένα ουσιοκρατικό και έμφυλο διπολικό υποκείμενο. Μάλιστα, όπως γράφει και η Judith Butler (1990: 148), «η αποδόμηση της (έμφυλης) ταυτότητας δεν ισοδυναμεί με αποδόμηση της πολιτικής. Αντίθετα, εγκαθιδρύει ως πολιτικούς τους ίδιους τους όρους μέσω των οποίων η ταυτότητα αρθρώνεται». Για τον όρο: «τρίτο φεμινιστικό κύμα», βλ. και Heywood & Drake (1997).

2. Ως «πρώτο φεμινιστικό κύμα» ονομάζεται ο φεμινισμός του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα – κυρίως της μεσαίας αστικής τάξης – που ως κυρίαρχο στόχο του είχε το δικαίωμα ψήφου, εκπαίδευσης και πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Το «δεύτερο φεμινιστικό κύμα» ξέσπασε τη δεκαετία του '60 μαζί με ένα πλήθος κοινωνικών κινήματων, όπως των Μαύρων στις Η.Π.Α. για πολιτικά δικαιώματα, του ειρηνιστικού κινήματος κατά του πολέμου στο Βιετνάμ, κ.λπ. Σημειώνεται ότι ο ακαδημαϊκός φεμινισμός ταυτίζεται σε πολλά σημεία με το δεύτερο φεμινιστικό κύμα, καθώς έχουν αλληλοεπικαλυπτόμενα θεωρητικά ζητήματα και προτάσεις για κοινωνική αλλαγή και συχνά το ίδιο ανθρώπινο δυναμικό.

3. Για τις Γυναικείες Σπουδές στην Ελλάδα, βλ. Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (1996). Ειδικότερα για τις Γυναικείες Σπουδές στο πανεπιστήμιο, βλ. Κογκίδου & Τρέσσου-Μυλωνά (1996) και Κογκίδου (2004β).

Studies). Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αντίδραση μερικών τάσεων του φεμινισμού, καθώς ο όρος θεωρήθηκε πολιτικά ουδέτερος, λιγότερο σαφής και εμφιασμένος για το γυναικείο ζήτημα (βλ. και Richardson & Robinson, 1993).

Το φύλο ως κυρίαρχη κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία ιεράρχησης και ταξινόμησης των υποκειμένων διαπερνά όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής δράσης και πρακτικής, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο και συνεπώς, η κατανόησή του είναι πολύ σημαντική για τα έμφυλα υποκείμενα, καθώς μπορεί να αποδειχθεί ως καταπιεστικό και ανασχετικό για την ολοκλήρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας. Και αυτό επιχειρεί ο Αυστραλός καθηγητής του Πανεπιστημίου του Σύδνεϋ, Bob (Robert) Connell με το παρόν σύγγραμμά του που εκδόθηκε το 2002. Διερευνά ενδελεχώς ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα και αντιφατικά ζητήματα του δεύτερου φεμινιστικού κύματος, *Το Κοινωνικό Φύλο*, προσφέροντας μια σύγχρονη οπτική πάνω στο θέμα. Μας εισάγει στην εννοιολόγηση του φύλου και μας βοηθά να το προσεγγίσουμε πληρέστερα, με την παραδειγματική χρήση πρόσφατων ερευνών, έτσι ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα τις έμφυλες εμπειρίες μας, σκέψεις και δράσεις μας, τον έμφυλο εαυτό μας, το έμφυλο σώμα μας, αλλά και τα άλλα έμφυλα υποκείμενα γύρω μας με τα οποία επικοινωνούμε και δημιουργούμε σχέσεις, χωρίς στερεοτυπικές προκαταλήψεις, μύθους, ιδεολογίες και προιδεάσεις. Στο εγχείρημά του αυτό, ο Connell, εξετάζει την κατηγορία του φύλου ως πολύμορφο προϊόν κοινωνικών δυνάμεων και σχέσεων εξουσίας μέσα από ένα εύρος δομών και θεσμών που εκτείνονται από την προσωπικότητα, το σώμα και τη σεξουαλικότητα και φθάνουν μέχρι την εργα-

σία, την εκπαίδευση, τον ιμπεριαλισμό, τη νεο-αποικιοκρατία και την παγκόσμια οικονομία και ειρήνη.

Στο προλογικό αυτό σημείωμα επιχειρούμε μια πρόταση ανάγνωσης του φύλου –από τις πρώτες διατυπώσεις του ως μια δίπολη ιεραρχική κατηγορία έως τις πρόσφατες προσεγγίσεις του μέσα από την οπτική του μετα-στρουκτουραλιστικού και μετα-μοντέρνου φεμινισμού– θεωρώντας την αναγκαία, έτσι ώστε να μπορέσει να ενταχθεί το έργο μέσα στον ευρύτερο προβληματισμό που έχει αναπτυχθεί σχετικά με το ζήτημα.

Ο ακαδημαϊκός διάλογος και προβληματισμός για το φύλο δημιουργήθηκε από τη φεμινιστική σκέψη της δεκαετίας του '60, όταν φεμινίστριες από τον αγγλοσαξονικό χώρο επινόησαν τον όρο κοινωνικό φύλο (gender) ως μια κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία, διαχωρίζοντάς τον από το βιολογικό φύλο (sex) ως βιολογική κατηγορία, με στόχο την αμφισβήτηση του βιολογισμού του φύλου και των έμφυλων σχέσεων και την ανάδειξη του κοινωνικο-πολιτισμικού του στοιχείου και ουσιαστικά την πολιτική κατασκευή της έμφυλης υποτέλειας⁴. Σύντομα, ο όρος κοινωνικό φύλο έγινε κυρίαρχος στις φεμινιστικές αναλύσεις, καθώς αμφισβητούσε και υπονόμει τον ηγεμονικό Λόγο περί του αναπτό-

4. Η ψυχαναλύτρια Juliet Mitchell (2004) υποστηρίζει ότι η εμφάνιση του όρου: «κοινωνικό φύλο», με την ανάδυση του δεύτερου φεμινιστικού κύματος αποτελεί μια ασυνείδητη αντανάκλαση προς μη-τεκνοποιητικές/αναπαραγωγικές σεξουαλικές σχέσεις, ιδιαίτερα για τα ανώτατα οικονομικά στρώματα, καθώς ο όρος: «κοινωνικό φύλο» αντικατέστησε τον όρο: «γυναίκες» και το συσχετισμό τους με την τεκνοποίηση. Έτσι, ενώ ο όρος: «γυναίκες» παραπέμπει σε γυναίκες και παιδιά, ο όρος: «κοινωνικό φύλο» παραπέμπει τόσο σε άνδρες και γυναίκες, όσο και σε άνδρες και άνδρες, και γυναίκες και γυναίκες.

φενκτου βιολογικού πεπρωμένου⁵ και παρέπεμπε στο ότι η βιολογία⁶ αποτελεί πεδίο για την εμπέδωση της ανδρικής κυριαρχίας στις γυναίκες και της γυναικείας υποτέλειας και συνεπώς είναι εφικτή η αλλαγή αφού δε θεμελιώνεται σε μια φυσική τάξη αλλά σε κοινωνικές διαστάσεις. Επίσης, όπως θα δούμε και πιο κάτω, η εισαγωγή του όρου gender στο πεδίο της πολιτικής σημειολογεί ότι η σεξουαλικότητα δεν είναι πλέον υποχρεωτικά αναπαραγωγική, ούτε οι έμφυλες σχέσεις αναγκαστικά ετεροσεξουαλικές, αναστατώνοντας –κατά την Judith Butler (1990)– την έμφυλη τάξη με τρόπο επαναστατικό.

Αυτή η θεωρητική επινόηση του κοινωνικού φύλου ενάντια στις βιολογικές παραδοχές συνδέεται με την κοινωνιολόγο Ann Oakley (1985: 16), η οποία στο κλασικό σύγγραμμά της *Sex, Gender and Society*, που δημοσιεύθηκε το 1972, δίνει τους παρακάτω ορισμούς του βιολογικού και του κοινωνικού φύλου⁷:

5. Σύμφωνα με την Judith Butler (1990: 8) «τον προορισμό τον δημιουργεί η κουλτούρα και όχι η βιολογία», καθώς οι έμφυλες διαφορές των σωμάτων είναι κοινωνικά α-νόητες μέχρις ότου οι κοινωνικές πρακτικές τις μετατρέψουν σε κοινωνική πραγματικότητα.
6. Οι προϋποθέσεις μας για τις έμφυλες βιολογικές διαφορές μας ωθούν στο να κατασκευάζουμε τα συγκεκριμένα τα οποία με τη σειρά τους θα ενισχύσουν αυτές τις προϋποθέσεις, μετατρέποντας –όπως μας θυμίζει και η Judith Lorber (1993)– τη βιολογία σε ιδεολογία.
7. Η πιο εκτενής προσπάθεια αναλυτικής διάκρισης μεταξύ των όρων sex και gender, επιχειρείται από τον ανθρωπολόγο και ψυχαναλύτη Stoller, J. Robert, στο σύγγραμμά του, *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity*, New York: Science House, 1968. Στη συνέχεια, η Millett, Kate (1977) [1970] *Sexual Politics*, London: Virago, διαμορφώνοντας τη θεωρία της για την πατριαρχία, στηρίχθηκε στην εργασία του Stoller για να υπογραμμίσει το επιχείρημά της ότι

Ο όρος «βιολογικό φύλο» (sex) αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό, στην ορατή διαφορά των γεννητικών οργάνων τους και τη συνακόλουθη διαφορά των αναπαραγωγικών τους λειτουργιών. Το «κοινωνικό φύλο» (gender) αφορά τον πολιτισμό, αναφέρεται στην κοινωνική κατηγοριοποίηση σε «ανδρικό» και «γυναικείο».

Έτσι, με βάση αυτές τις προκειμένες, έχουμε ως βιολογικά υποκείμενα –αρσενικά και θηλυκά– και ως κοινωνικά –άνδρες και γυναίκες– με την πρώτη κατηγορία –και σε συνάρτηση με την αναπαραγωγικότητα/τεκνοποίηση– να εκλαμβάνεται ως φυσική και συνεπώς σταθερή και τη δεύτερη ως κοινωνικά προσδιορισμένη και συνεπώς ευμετάβλητη. Ωστόσο, υπήρχε πρόδηλα μια γραμμική αιτιότητα στην κατασκευή του κοινωνικού φύλου, καθώς θεωρείτο ότι το βιολογικό φύλο αποτελεί το έδαφος πάνω στο οποίο δρουν οι κοινωνικο-πολιτισμικές επιδράσεις και διαμορφώνουν το κοινωνικό φύλο. Με τον τρόπο αυτό διαχωρίστηκε η απόκτηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων από τα βιολογικά.

Ο νέος όρος, λοιπόν, του κοινωνικού φύλου αν και εισήγαγε την κοινωνικο-πολιτισμική συγκρότηση του φύλου, παρ' όλα αυτά παρέπεμπε στο ιεραρχικό δίπολό του που δεν ήταν άλλο από το βιολογικό φύλο, επανεισάγοντας από έναν παράδρομο την ύπαρξη της «φυσικότητας» του φύλου ως προ-κοινωνικό, δεδομένο και πάγιο. Επίσης, αυτές οι έμφυ-

άνδρες και γυναίκες αποτελούν πράγματι δύο κουλτούρες. Έτσι, αναδιατυπώνοντας τον ορισμό του Stoller, γράφει: «το sex είναι βιολογικό, το gender ψυχολογικό και συνεπώς πολιτισμικό» (Millett, 1977: 29-31).

λες διαφορές συγκροτούσαν δύο διαφορετικά ανθρώπινα «είδη» –δύο διαχωρισμένους κόσμους, όπως αναφέρει ο Connell στο βιβλίο αυτό– με διαφορετικά χαρακτηριστικά: των ανδρών και των γυναικών⁸. Κάθε χειρονομία, κίνηση, συνήθεια, δραστηριότητα επιφλοχωρήθηκε και ταξινομήθηκε ως ανδρική και ως γυναικεία. Οι οικιακές ασχολίες, η ανατροφή των παιδιών, η συναισθηματική αφοσίωση, το συναίσθημα ταξινομήθηκαν στη σφαίρα των γυναικών και της θηλυκότητας, ενώ η δύναμη, ο ηρωϊσμός, ο ανταγωνισμός, η φιλοσοφία, ο ορθολογισμός, η επιστήμη στη σφαίρα των ανδρών και του ανδρισμού. Κάθε, λοιπόν, παρέκκλιση από αυτές τις δίπολες στερεοτυπικές «κανονικότητες» δημιουργούσε καχυποψία και περιθωριοποίηση των υποκειμένων, αλλά όπως επισημαίνει και ο Connell στο βιβλίο αυτό, η διχοτομική σκέψη είναι τόσο έντονη στη δυτική κουλτούρα που συνεχίζει την παράλογη έρευνα για την ανεύρεση/«εφεύρεση» διαφορών μεταξύ των φύλων παρά ομοιοτήτων, παρ' όλα τα δεδομένα της μεθόδου της μετα-ανάλυσης που υποστηρίζουν πως είναι ορθότερο να μιλάμε για ομοιότητες μεταξύ των φύλων παρά για διαφορές.

Μια εξέχουσα προσέγγιση της σχέσης βιολογικού και κοινωνικού φύλου –σε συσχετισμό με τη δομιστική διάκριση φύση-πολιτισμός του Levi-Strauss– έκανε και η φεμινίστρια ανθρωπολόγος Gayle Rubin (1975), η οποία υποστήριξε ότι σε κάθε γνωστή κοινωνία υπάρχει το καταπιεστικό για τις γυ-

8. Στις περιπτώσεις του ερμαφροδιτισμού, της διασεξουαλικότητας ή/και του τρανσβεστισισμού τα όρια των έμφυλων διαφορών συγχάονται. Άλλωστε, είναι γνωστή η κοινωνική αμηχανία στις περιπτώσεις αυτές, αλλά και ο τρόπος μεταχείρισης των διαφυλικών νηπίων από τη σύγχρονη χειρουργική (βλ. Money & Ehrhardt, 1996).

ναίκες σύστημα βιολογικού-κοινωνικού φύλου (sex-gender system), όπου το βιολογικό φύλο φιλτράρεται μέσα από τους κυρίαρχους πολιτισμικούς κώδικες που ρυθμίζουν τις αποδεκτές συμπεριφορές των ανδρών και των γυναικών και αστυνομεύουν όχι μόνο τη σεξουαλικότητα αλλά καθορίζουν και τον κοινωνικό διαχωρισμό μεταξύ των φύλων σε αμοιβαία αποκλειόμενες κατηγορίες. Για τη Rubin, βιολογικό φύλο σημαίνει έμφυλες βιολογικές διαφορές και κοινωνικό φύλο καταπιεστικές κοινωνικές νόρμες αυτών των έμφυλων διαφορών, έτσι ώστε οι άνδρες και οι γυναίκες στην καθημερινότητα να αποτελούν προϊόντα αυτού του συστήματος βιολογικού-κοινωνικού φύλου. Επίσης, υποστήριξε ότι το κατηγορηματικό φύλου είναι πάντα καταπιεστικό, θεωρώντας ότι στην ανθρώπινη κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει φύλο δίχως καταπίεση.

Στη δεκαετία του '80 και '90, ο γαλλικός υλιστικός φεμινισμός αμφισβήτησε τη χρησιμότητα της αναλυτικής κατηγορίας κοινωνικό φύλο, υποστηρίζοντας ότι η πολικότητα αυτή διακινδυνεύει την ιδέα της ύπαρξης ενός βιολογικού φύλου, το οποίο προϋπάρχει και αναπαράγει την έμφυλη ιεραρχική σχέση. Συγκεκριμένα υποστηρίχθηκε ότι ένα κοινωνικό φύλο δεν ανήκει σε ένα κατάλληλο βιολογικό ως περιουσιακό στοιχείο και συνεπώς κοινωνικό και βιολογικό φύλο δε συνδέονται κατ' ανάγκη μεταξύ τους. Έτσι, προτάθηκε ότι το κοινωνικό φύλο προηγείται και κατασκευάζει το βιολογικό, το οποίο παραγόταν μέσα στα συγκείμενα της έμφυλης ιεραρχίας. Με τον τρόπο αυτό αμφισβητήθηκε η αναγωγή του όρου κοινωνικό φύλο ως πολιτισμική κατηγορία και του όρου βιολογικό φύλο ως βιολογική και συνεπώς το φύλο εκλαμβάνονταν από τη συγκεκριμένη σχολή σκέψης ως μια κοινωνικο-πολιτισμική και πολιτική κατηγορία. Μάλιστα, η κοινωνιολόγος

Christine Delphy (1993) επισήμανε ότι αυτή η διάκριση βιολογικού-κοινωνικού αναπαράγει την έμφυλη ιεραρχία και αυτή κατασκευάζει την έμφυλη διαφορά, ενώ η Monique Wittig (1992) τόνισε ότι η «φυσικότητα» του φύλου αποτελεί ιδεολογικο-πολιτική κατασκευή και εντάσσεται στα πλαίσια των κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας, υποτέλειας, ανισότητας, καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Έτσι, λοιπόν, για το γαλλικό υλιστικό φεμινισμό, η κοινωνία κατασκευάζει τις «φυσικές» κατηγορίες «άνδρας» και «γυναίκα» με βάση την ανατομία –καθώς κάθε τι το «φυσικό» αποτελεί προϊόν κοινωνικών σχέσεων (Leonard & Adkins, 1996; Wittig, 1982).

Φυσικά, σε όλες τις παραπάνω θεωρήσεις του φύλου συναντάμε το σπόρο της φεμινιστικής διανοήσης της Simone de Beauvoir και του διάσημου κονστρουκτιβιστικού αφορισμού της που διατυπώθηκε στο κλασικό πλέον δοκίμιο για τη φεμινιστική θεωρία *The Second Sex*, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1949, ότι δηλαδή «δε γεννιέσαι γυναίκα, γίνεσαι» (Beauvoir, 1979: 293) και συνεπώς, το σημαντικότερο εμπόδιο για την απελευθέρωση της γυναίκας δεν είναι το βιολογικό της φύλο αλλά μάλλον ολόκληρη η διαδικασία με την οποία κατασκευάζεται η θηλυκότητα στην κοινωνία. Μάλιστα, όπως γράφει και η Sonia Kruks (1992: 91), ο προτεινόμενος διαχωρισμός βιολογίας και κοινωνικού φύλου τόνισε την αναγκαιότητα αποσύνδεσης βιολογικού και κοινωνικού φύλου και διεύρυνε τον τρόπο σκέψης και γίνεσθαι πέραν του δίπολου έμ-

9. Η Moira Gatens (1983) προέβαλε πρώτη μια ψυχαναλυτική κριτική στη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου και στη συνέχεια η Eve Sedgwick (1990).

φύλου συστήματος, στη δυνατότητα μιας ρευστής πολλαπλότητας των κοινωνικών φύλων, ανοίγοντας στη συνέχεια το δρόμο για τη μετα-μοντέρνα φεμινιστική σκέψη (βλ. και Μοί, 2005).

Τη δεκαετία του '90 ο μετα-στρουκτουραλιστικός και μετα-μοντέρνος φεμινισμός επανέρχεται στην ιδέα του βιολογικού φύλου ως κοινωνικο-πολιτισμική και πολιτική κατασκευή¹⁰ (Weedon, 1997). Με βάση την αντι-ουσιοκρατική αποδομιστική (deconstructive) θεωρία του γάλλου διανοούμενου Jacques Derrida (1978) για τη διαμεσολάβηση της «πραγματικότητας» από τη γλώσσα και το βίωμα και την υπονόμηση της κυριαρχίας των αντιθετικών ιεραρχικών δίπολων του καρτεσιανισμού, ο μετα-στρουκτουραλιστικός και μετα-μοντέρνος φεμινισμός αποδόμησε τις ιεραρχικές αντιθέσεις άνδρας-γυναίκα, ανδρισμός-θηλυκότητα, κ.λπ., βοηθώντας τη φεμινιστική σκέψη να οδηγηθεί σε πιο ρηξικέλευθες αναλύσεις του φύλου, αποστασιοποιούμενη από την ορθοδοξία των φαλ-λογο-κεντρικών τρόπων σκέψης. Κάθε έμφυλη, λοιπόν, διχοτόμηση –αν και έχει υλική υπόσταση– αποτελεί κοινωνική κατασκευή και συνεπώς η σχέση βιολογικού και κοινωνικού φύλου είναι αυθαίρετη και αποκτά νόημα μόνο στη μεταξύ τους σχέση. Έτσι, το ζήτημα του κοινωνικού φύλου έγινε κυρίως ρηματικό (discursive), με το νόημά του να μετατοπίζεται συνεχώς και να αλλάζει, καθώς τα υποκείμενα ποικίλων τόπων και εποχών το αντιλαμβάνονται διαφορετικά. Η αποδέσμευση από το δυ-

10. Αν και η εξαφάνιση της γυναικείας «φύσης» θεωρήθηκε από μερικές φεμινιστικές τάσεις ως απειλή για τον αγώνα των γυναικών για χειραφέτηση.

στικό αυτό τρόπο σκέψης μετέτρεψε σε προβληματική και την έννοια της έμφυλης «ταυτότητας», καθιστώντας επιτρεπτή την παραγωγή πολλαπλών, ενδεχομενικών και εφήμερων υποκειμενικών τοποθετήσεων μέσα στους Λόγους (discourses) και αφήνοντας έτσι χώρο σε διαρκώς μεταβαλλόμενες, υβριδικές και νομαδικές υποκειμενικότητες. Είναι οι Λόγοι της θεωρίας του γάλλου φιλοσόφου Michel Foucault (1987), οι οποίοι οργανώνουν την αντίληψή μας για τον κόσμο μέσα σε ένα ασταθές σύστημα γνώσης και εξουσίας¹¹. Έτσι, το κοινωνικό φύλο πλέον κατασκευάζεται από Λόγους μέσα σε πολυσύνθετα και μεταβαλλόμενα συγκείμενα δικτύων σχέσεων εξουσίας και ασφαλώς προηγείται του βιολογικού. το φύλο δεν υπάρχει πριν από τις σχέσεις εξουσίας και συνεπώς το έμφυλο υποκείμενο συγκροτείται από αυτές.

Το φύλο, λοιπόν, καταλήγει να αποτελεί μια κατηγορία νοήματος παρά ένα «φυσικό» δεδομένο και η παλαιότερη δίπολη διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο καθίσταται αναχρονιστική, άκυρη και αδιέξοδη. Μέσα σε αυτά τα συγκείμενα, η αμερικανίδα μετα-μοντέρνα φιλόσοφος Judith Butler (1987; 1990; 1993) με την αποδόμηση της δίπολης αιτιοκρατικής διάκρισης βιολογικό-κοινωνικό φύλο, υποστηρίζει ότι το βιολογικό φύλο αποτελεί ρηματική απόρροια του κοινωνικού και όχι φυσική προϋπόθεσή του. ότι το κοινωνικό φύλο δεν πρέπει να δεσμεύεται από το βιολογικό και τις κοινωνικο-πολιτισμικές και πολιτικές ερ-

11. Αν και ο Michel Foucault δεν ασχολήθηκε ρητά με το φύλο, η θεωρία του για τη σεξουαλικότητα αποδείχθηκε γόνιμη για τη φεμινιστική σκέψη. Για επιρροές της θεωρίας του σε φεμινιστικές προσεγγίσεις, βλ. Butler (1990; 1993) και Lauretis (1987).

μηνείες των βιολογικών σωμάτων, ότι οι πολιτικές κατηγορίες «γυναίκα» και «άνδρας» δεν είναι άλλες από τις εκ των υστέρων πολιτικές ερμηνείες εγγραφής πάνω σε αδρανή βιολογικά σώματα, σχήμα που παραπέμπει στην αιτιοκρατική διάζευξη βιολογικό-κοινωνικό φύλο. Επίσης, με το κλασικό έργο της *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* –έργο με πολύ μεγάλη απήχηση– εισάγει την έννοια της παραστασιακής επιτελεστικότητας (performativity) στην κατασκευή του φύλου, υποστηρίζοντας ότι το φύλο είναι ρευστό και δεν εκφράζει κάποια εσώτερη οντότητα, ότι το φύλο δεν είναι ουσία αλλά ενέργημα και συνεπώς δεν είναι ουσιαστικό αλλά ρήμα, ότι το φύλο δεν είναι τίποτα άλλο από κινήσεις, ενεργήματα, χειρονομίες που μέσα από μια διαδικασία επανάληψης παράγουν μια έμφυλη «ταυτότητα» μέσα στους Λόγους, η οποία περιορίζεται από κοινωνικο-πολιτισμικές κανονικότητες, αλλά ταυτόχρονα είναι επιδεικτική νέων σημασιολογήσεων. Επίσης, η Butler υποστηρίζει ότι το φύλο δεν εγγράφεται παθητικά πάνω στο σώμα, αλλά επιτελείται παραστασιακά καθημερινά μέσα από αγωνίες και απολαύσεις. Η πολιτισμική πρακτική του drag¹² και η αλληγορία που προσφέρει με τη μίμηση της έμφυλης «ταυτότητας» καταδεικνύει ότι κάποιες έμφυλες εκδοχές μπορούν να αμφι-

12. Ο όρος «drag» δηλώνει την ένδυση ενός άνδρα με ρούχα που δεν «αρμόζουν» με τα στερεότυπα του φύλου του και χρησιμοποιείται κυρίως από τους ομοφυλόφιλους για να δηλώσει ό,τι και ο όρος τρανσβεστισμός/παρενδυσία που χρησιμοποιείται από τους σεξολόγους και ψυχιάτρους. Η Marjorie Garber (1993: 151) ορίζει το drag ως «τη θεωρητική και αποδομιστική κοινωνική πρακτική» που αμφισβητεί τη 'φυσικότητα' των έμφυλων ρόλων μέσω των Λόγων των ρούχων και των μερών του σώματος».

σβηθηθούν και άλλες να υλοποιηθούν. Η έννοια του κοινωνικού φύλου δεν αποτελεί απλά μια όψη του τι κάποιος/α είναι, αλλά είναι αυτό που το υποκείμενο κάνει και μάλιστα περιοδικά και σε αλληλεπίδραση με άλλους/ες (West & Zimmerman, 1987). Έτσι, αυτή η υπέρβαση των έμφυλων κριτηρίων μας βοηθάει να εκθέσουμε την τεχνητή φύση της έμφυλης δυαδικότητας όσο και της υποτιθέμενης βιολογικής της βάσης, ανοίγοντας το δρόμο για πιο ρευστές «ταυτότητες» φύλου. Καθώς λοιπόν το βιολογικό φύλο είναι ρηματικό –όπως και το κοινωνικό– τότε «η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου δεν υφίσταται» (Butler, 1990: 7). Όταν το κοινωνικό φύλο θεωρηθεί ανεξάρτητο του βιολογικού, τότε το κοινωνικό φύλο γίνεται ένα ελεύθερα μετακινούμενο τέχνημα, με συνέπεια ο άνδρας και ο ανδρισμός να μπορούν να δηλώσουν τόσο ένα «αρσενικό» σώμα όσο και ένα «θηλυκό», και το αντίθετο (Butler, 1990: 6).

Η εννοιολόγηση του φύλου, του αρσενικού και του θηλυκού, διαμεσολαβείται από κοινωνικο-πολιτισμικά νοήματα και πρακτικές και ιδεολογικο-πολιτικά προτάγματα που μετατρέπουν τη θεώρησή του ως μιας φυσικής και πάγιας βιολογικής τάξης ως άτοπη. Όπως γράφει και ο Thomas Laqueur (1990), η ομοιότητα ή η διαφορά μεταξύ των φύλων δεν είναι μια πραγματικότητα χαραγμένη στα σώματα, καθώς κάθε ιστορική στιγμή το σώμα εκλαμβάνεται ποικιλοτρόπως, ώστε ενδεχομένως να οδηγούν σε θεωρίες ομοιότητας ή/και διαφοράς των φύλων. Η ομοιότητα, λοιπόν, ή/και η διαφορά είναι κοινωνικο-πολιτισμική κατηγορία που συγκροτείται ιστορικά και όχι βιολογικά, καθώς η έννοια της βιολογικής διάστασης αποτελεί προϊόν συγκεκριμένων κοινωνικο-πολιτισμικών πλαισίων με ιστορική

θεμελίωση και όχι έννοια αυθύπαρκτη. Μάλιστα, όπως παρατηρεί και η Bronwyn Davies (1989: 12), «τα γεννητικά όργανα δεν πρέπει να συνδέονται με τις θηλυκές ή τις ανδρικές υποκειμενικότητες εκτός και αν τις συγκροτήσουμε εμείς κατ' αυτό τον τρόπο». Επίσης, η Butler υποστηρίζει ότι το φύλο υπάρχει στην υπηρεσία της ετεροσεξουαλικότητας¹³, κάτι ανάλογο αυτού που είχε υποστηρίξει και προγενέστερα η Adrienne Rich (1980) για την εξαναγκαστική ετεροσεξουαλικότητα, δηλαδή ότι αποτελεί έναν πολιτικό θεσμό. Έτσι, αποδομείται για μια ακόμα φορά η ρητορική της φυσιοποίησης της (ετερο)σεξουαλικότητας ως οργανωτικής δομής, με την αναίρεση της εξίσωσης ότι η ανδρική και η γυναικεία βιολογία ισοδυναμούν με τα κοινωνικά φύλα του αρσενικού και του θηλυκού (βλ. και Κογκίδου, 2004α). Επίσης, και ο Connell στο βιβλίο αυτό σημειώνει ότι ο κύριος άξονας πάνω στον οποίο είναι οργανωμένη η σεξουαλικότητα στο σύγχρονο δυτικό κόσμο είναι το φύλο και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα του αυτονόητου της ετεροσεξουαλικότητας, υπογραμίζοντας ότι μερικοί βιολόγοι ερευνούν για την ανίχνευση του γονιδίου της ομοφυλοφιλίας αλλά κανένας δεν ερευνά για το γονίδιο της ετεροφυλίας.

Αλλά και ο Bob Connell, στο *Κοινωνικό Φύλο*, θεωρεί το κοινωνικό φύλο ως μια κοινωνικο-πολιτισμική κατασκευή, ως ένα συνεχές γίνεσθαι, όσο και αν το φύλο μας βιώνεται στην καθημερινότητα ως κάτι το σταθερό και άκαμπτο. Υποστηρίζει ότι γινόμαστε άνδρες ή γυναίκες όχι

13. Αυτή η ετεροσεξουαλικοποίηση της ερωτικής επιθυμίας μπορεί να εκφραστεί με το μονοσήμαντο σχήμα: επιθυμείς ερωτικά άνδρες γιατί είσαι γυναίκα και είσαι γυναίκα γιατί γεννήθηκες θήλυ.

από τη φύση, αλλά ούτε και από τις κοινωνικές νόρμες. οι έμφυλες «ταυτότητες» ή οι έμφυλες υποκειμενικότητες μας εγκαθιδρύονται κοινωνικά, αλλά δεν καθορίζονται μηχανιστικά από το κοινωνικό, αναδύονται εκ νέου ως συνεχής δυνατότητα ανάσχεσης των σχέσεων εξουσίας. Με άλλα λόγια, συγκροτούνται μέσα στην καθημερινότητά μας με την ενεργό θέση που διεκδικούμε στην έμφυλη τάξη και όχι με τρόπο παθητικό, όπως υποστήριζε η θεωρία των έμφυλων ρόλων.

Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα που αναφέρει η Barrie Thorne (1993) από την εθνογραφική μελέτη της σε ένα δημοτικό σχολείο, όπου οι μαθητές και οι μαθήτριες επιτελούν ενεργά τις έμφυλες ταυτότητές τους ως δράντα υποκείμενα και δεν παραμένουν οι παθητικοί αποδέκτες μιας μηχανιστικής έμφυλης κοινωνικοποίησης. Επίσης, η ρευστότητα της εννοιολόγησης του ανδρισμού από πολιτισμό σε πολιτισμό και κάτω από συγκεκριμένες πολιτικο-οικονομικές και ιστορικές συνθήκες και η ενεργός κατασκευή ή του από τα υποκείμενα καταδεικνύεται και από την παραδειγματική αναφορά που κάνει στην αφρικανική φυλή Mpondo, όπου ανδρισμός θεωρείται ότι για τη δύση μπορεί να αποτελεί εκδήλωση θηλυκής συμπεριφοράς, όπως συμπόνια, ενσυναίσθηση, αλληλοβοήθεια, κ.λπ. και είναι διάφορος με την επιθετικότητα, σκληρότητα, σωματική κυριαρχία, μαχητικότητα, κ.λπ.

Επίσης, ο Bob Connell, θεωρεί ότι η μετα-στρουκτουραλιστική προσέγγιση συμβάλλει στο να δοθεί έμφαση στο ότι οι «ταυτότητες» δημιουργούνται ιστορικά και συνεπώς είναι ανοιχτές σε αλλαγή και ότι οι κοινωνικές δομές αναπτύσσουν τάσεις κρίσης, δηλαδή εσωτερικές αντιθέσεις

που επιβάλλουν την ίδια τους την αλλαγή. Θεωρεί ότι το φύλο συγκροτείται σχεσιακά (relational), ότι δηλαδή αποτελείται από μια σειρά σχέσεων που συνδέουν ή/και διαρρούν τα έμφυλα υποκείμενα και οι οποίες συγκροτούνται πάντα μέσα στην καθημερινή ζωή: το φύλο δεν υπάρχει αν δεν το συγκροτήσουμε ως τέτοιο. είναι κάτι που γίνεται δεν προϋπάρχει. Επεκτείνοντας τη θέση που είχε διατυπώσει στο πολύκροτο σύγγραμμά του, *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*, διακρίνει τέσσερις διαστάσεις του φύλου και τέσσερις κύριες δομές στο σύστημα των έμφυλων σχέσεων, δομές που αποτελούν αντικείμενο αλλαγών, ατέρμονης εμπλοκής μεταξύ τους και συνεχούς αλληλεπίδρασης: την εξουσία, την παραγωγή, το συναίσθημα και τα σύμβολα. Για παράδειγμα, ένας βίαιος σύζυγος που κακοποιεί τη γυναίκα του που εργάζεται στο νοικοκυριό, εμπλέκει όλες τις παραπάνω σχέσεις: σχέσεις εξουσίας με τη μορφή βίας προς τη σύζυγο αλλά και πιθανής αντίστασης από αυτήν, παραγωγικές σχέσεις με την άνεργη σύζυγο και τον οικονομικά ισχυρό τον αμειβόμενο εργασιακά άνδρα, συναισθηματικές σχέσεις σε ό,τι αφορά τις σεξουαλικές τους σχέσεις επιθυμίας ή/και μίσους και συμβολικές σχέσεις σε ό,τι αφορά τον άνδρα ως τον κυρίαρχο *paterfamilias* της οικογένειας.

Το σώμα στη δυτική –τουλάχιστον– σκέψη αναδεικνύεται σε βασικό συστατικό της έμφυλης «ταυτότητας», καθώς αποτελεί φορέα έμφυλης διάκρισης («σημαδεμένο» /σημειοποιημένο σώμα), μέσα από ένα εκκληκτικό σύστημα πολιτισμικής συσσώρευσης συμβόλων, υπαινιγμών, αντιλήψεων, αναφορών, προϊδεάσεων. Αλλά στα πλαίσια του μετα-μοντέρνου φεμινισμού το φύλο δεν εκλαμβάνεται

ως ένα σωματικό δεδομένο πάνω στο οποίο επιβάλλεται το κοινωνικό φύλο, αλλά ως κοινωνικο-πολιτισμικό πρότυπο που διέπει την υλικοποίηση των σωμάτων (Butler, 1993). Βιολογική και κοινωνική ανάλυση δεν μπορούν να αποτελέσουν δίπολο. Έτσι, το αμετάβλητο, φυσικό/βιολογικό, έμφυλο σώμα μετατρέπεται σε ένα σχεδιάσμα (project) ανοικτής και συνεχούς αναδιαμόρφωσης, μέσω της ένδυσης, της πλαστικής χειρουργικής, των εγχειρίσεων αλλαγής φύλου, κ.λπ. (Featherstone, 2000), σε έναν τόπο ετερογλωσσίας και πολλαπλότητας, σύμφωνα με τις επιθυμίες και τις ενεργητικές παρεμβάσεις του ιδιοκτήτη του. Για παράδειγμα, μέσω της χειρουργικής αλλαγής φύλου, το βιολογικό/φυσικό έμφυλο σώμα μεταβάλλεται σε κοινωνικό, μέσω μιας επώδυνης και αιματηρής διαδικασίας εγγραφής του κοινωνικού στο βιολογικό, αναδεικνύοντας το φύλο σε μια ιδεατή και ρευστή κατασκευή και το (τεχνο-)σώμα σε κείμενο υλικοποίησης και επίδειξης έμφυλων ταυτοτήτων –αλλά και σε τόπο πολιτικής/φεμινιστικής διαμάχης.

Για *Το Κοινωνικό Φύλο*, του Connell, τα σώματα αποτελούν φορείς κοινωνικής δράσης και αντικείμενα κοινωνικής πρακτικής και κατασκευάζονται κοινωνικά, ανα-συγκροτώντας παράλληλα μέσα από τις πρακτικές τον κοινωνικό κόσμο. Οι πρακτικές στις οποίες εμπλέκονται διαμορφώνουν κοινωνικές δομές και προσωπικές τροχιές, δημιουργώντας έναν ιστορικό κύκλο νέων πρακτικών, μια διαδικασία που ονομάζει κοινωνική σωματοποίηση (embodiment). Συνεπώς, δεν αποδέχεται τη μετα-μοντέρνα άποψη ότι τα σώματα αποτελούν θέση στο Λόγο, αλλά ότι συμμετέχουν στην κοινωνική διαδικασία ιστορικά, χωρίς να παύουν να είναι υλικά σώματα και να μετατρέπονται σε (ρημα-

τικά) σύμβολα. Το φύλο αναφέρεται στις σωματικές δομές και διαδικασίες αναπαραγωγής, ενώ ο σωματικός χώρος δημιουργεί τις κοινωνικο-πολιτισμικές κατηγορίες άνδρας και γυναίκα. Έτσι, το φύλο αποτελεί μια κοινωνική δομή που αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των ανθρώπινων σωμάτων. το φύλο αφορά τη δομή των κοινωνικών σχέσεων που έχει συγκεκριμένη σχέση με τα σώματα και το πεδίο της αναπαραγωγής, δημιουργώντας διαχωρισμούς μεταξύ των αναπαραγωγικών διαφορών των σωμάτων μέσα από μια σειρά πρακτικών. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγει τις έννοιες της έμφυλης διχοτομίας και διαφοράς, το διαχωρισμό δηλαδή των ανθρώπων σε δύο κόσμους, και τις «παραδοξότητες» που αυτός ο διαχωρισμός προκαλεί, όπως για παράδειγμα η αδυναμία αναγνώρισης διαφορών μεταξύ του ίδιου φύλου.

Ο Connell στο βιβλίο αυτό παρουσιάζει τους άνδρες¹⁴ να πρωταγωνιστούν (σκανδαλωδώς) στη διεθνή πολιτική σκηνή, να κατέχουν τις υψηλόβαθμες θέσεις σε οργανισμούς, να αμείβονται καλύτερα από τις γυναίκες και να έχουν πολλαπλάσια συμμετοχή στην οικονομική ζωή σε σύγκριση με αυτές, να ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της τεχνο-επιστήμης, να έχουν τα μεγαλύτερα ποσοστά αλφαβη-

14. Φυσικά δε θα πρέπει να θεωρηθούν όλοι οι άνδρες ως μια ομογενοποιημένη κατηγορία που επωφελείται ισότιμα από αυτή την ασυμμετρία. Υπάρχει ιεράρχηση και μέσα στην κατηγορία των ανδρών και όπως φαίνεται δεν επωφελούνται εξίσου αυτοί που δεν ανταποκρίνονται πλήρως στον κυρίαρχο ροισμό του ανδρισμού. Ο Bob Connell στο βιβλίο αυτό –αλλά και αλλού– μιλάει για πατριαρχικό μέρισμα (patriarchal dividend), καθώς οι άνδρες είναι αυτοί που κατέχουν –τουλάχιστον στις δυτικές κοινωνίες– μεγαλύτερη πρόσβαση στο συμβολικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό κεφάλαιο.

τισμού παγκοσμίως, αλλά και να έχουν και τα πρωτεία στην άσκηση βίας. Σε έναν κόσμο, λοιπόν, με τόσο έμφυλη ασυμμετρία και σεξισμό θεωρεί άτοπο τον ισχυρισμό ότι βρισκόμαστε σε μια μετα-φεμινιστική εποχή, καθώς ο πολιτικός στόχος του φεμινιστικού κινήματος για απελευθέρωση των γυναικών και ισότητα των φύλων στο δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο δε φαίνεται να έχει ακόμα επιτευχθεί. Η επίδραση, λοιπόν, της φεμινιστικής σκέψης είναι πρόδηλη συνολικά στο έργο του. Άλλωστε ένα βιβλίο που ασχολείται με το ζήτημα του φύλου δε θα μπορούσε να αγνοήσει τη φεμινιστική οπτική.

Το συγκεκριμένο βιβλίο δεν αφορά μόνο τις γυναίκες ή μόνο τους άνδρες, αλλά και τις γυναίκες και τους άνδρες μαζί, καθώς οι έμφυλες στερεοτυπικές προκαταλήψεις και προϋποθέσεις λειτουργούν ως δεσμά της ελεύθερης¹⁵ ανάπτυξης της προσωπικότητας όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών –τους περιορισμούς που έχει επιβάλλει ο ανδρισμός στους άνδρες της Δύσης έχει περιγράψει με μεγάλη οξυδέρκεια ο Connell στα κλασικά πλέον βιβλία του *Ανδρισμοί και Άνδρες και Αγόρια* (βλ. αντίστοιχα, Connell, 1995; 2000). Βιβλία, όπως αυτά, καταδεικνύουν ότι ένα μεγάλο μέρος των ερευνών για το κοινωνικό φύλο μετατοπίστηκε από τις γυναίκες στους άνδρες –οι οποίοι μέχρι πρόσφατα αποτελούσαν το αδιαφιλονίκητο κριτήριο– και φυσικά τέτοιες μελέτες έχουν εμπνευστεί από τη φεμινιστική

15. Αν και αυτή η ελευθερία υπόκειται σε περιορισμούς, καθώς οι πρακτικές που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ορίζονται από δομές σχέσεων οι οποίες ορίζουν και τις συνέπειες των συμπεριφορών. Για το ζήτημα αυτό της ελευθερίας του υποκειμένου, όπως το παρουσίασε η Simone de Beauvoir (1979), βλέπε και την ανάλυση της Butler (1987).

σκέψη (ενδεικτικά βλ. Segal, 1990; Mac An Ghail, 1994; Πολίτης, 2006).

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι μάλλον θα πρέπει πλέον να μιλάμε για κοινωνικό φύλο στον πληθυντικό (genders), καθώς ποικίλουν και οι διάφορες εννοιολογήσεις του ανδρισμού και της θηλυκότητας, οι οποίες στο βαθμό που παράγονται κοινωνικο-πολιτισμικά τέμνονται από μεταβλητές, όπως η φυλή, η κοινωνικο-οικονομική τάξη, η ηλικία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η σωματική (αν)ικανότητα, η εθνότητα, η θρησκεία, οι προσωπικές μοναδικές εμπειρίες, κ.λπ., κάνοντάς μας να μιλάμε για ανδρισμούς και θηλυκότητες στον πληθυντικό αριθμό¹⁶ (βλ. και Connell, 1987; 1995). Ως «άνδρες» ή «γυναίκες» μπορεί να μοιραζόμαστε κάποιες κοινές ιστορίες και «ταυτότητες», αλλά ο βαθμός ομοιότητάς μας διαφέρει δραματικά ώστε να ισχυριστούμε ότι μπορούμε να ομαδοποιηθούμε και να ομογενοποιηθούμε κάτω από όρους όπως «άνδρας» ή «γυναίκα». Η εργασία της Judith Halberstam (1998) είναι μια από τις πολλές εργασίες οι οποίες καταδεικνύουν την πολλαπλότητα που μπορεί να αποκτήσει το φύλο. Για το πόσο μεγάλη είναι αυτή η ποικιλία των φύλων εξαρτάται από τον τόπο και το χρόνο.

Το ερώτημα, πλέον, που προβάλλει δεν είναι αν το φύλο υπόκεινται σε αλλαγές, αλλά προς ποια κατεύθυνση κινούνται αυτές οι αλλαγές. Και όπως το θέτει ο Connell στο βιβλίο αυτό, το κρίσιμο ερώτημα που έχει στρατηγική σημα-

16. Η Diana Fuss (1989: 4) υποστηρίζει ότι βιαστικά εγχειρήματα για αναφορά όρων στον πληθυντικό δε διασφαλίζουν προστασία από την ομοιοκρατία, καθώς αν και οι όροι αυτοί στον πληθυντικό σημειολογούν μια ετερογένεια, σημασιολογικά παραπέμπουν σε μια συλλογικότητα.

σία δεν είναι αν μπορεί να αλλάξει το φύλο, αλλά προς ποια κατεύθυνση. Αν το φύλο μπορέσει να απεγκλωβιστεί από τον ηγεμονικό Λόγο της υλικής οριοθέτησης που εγγράφεται στο σώμα, ορίζοντας αυστηρώς περιχαρακωμένα οντολογικά υποκείμενα —«άνδρες»-«γυναίκες»— και να απαλλαγεί από την ετεροκανονικότητά του, τότε δε θα αναφέρεται πλέον σε διακριτές έμφυλες κατηγορίες αλλά σε ένα γίνεσθαι, σε μια ποιητική (poetics) έκκεντρης πολλαπλότητας του οποίου τίποτα δεν προηγείται και τίποτα δεν προϋπάρχει να το κυβερνά και να το (καθ)ορίζει.

Σήμερα, οι αναπαραστάσεις του φύλου παράγονται και από αυτό που η φεμινίστρια θεωρητικός του κινηματογράφου και της αναπαράστασης Teresa de Lauretis (1987: x) ονομάζει «τεχνολογίες του φύλου», όπως ο κινηματογράφος και οι διαφημίσεις κι εμείς ως έμφυλα υποκείμενα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι συγκροτούμαστε μέσα από πολλαπλούς Λόγους, τοποθετήσεις και νοήματα, συχνά αντιφατικά μεταξύ τους. Μέσα από ανάλογες διαδικασίες ενδεχομένως να σχεδιαστούν νέες «ταυτότητες» για τα φύλα. Αλλά όσο και αν το φύλο είναι Πρωτεύειο —όπως έχουμε υποστηρίξει και αλλού (Πολίτης, 2006)— και ρευστό, σε κάθε χρονική περίοδο και πολιτισμό υπάρχουν γι' αυτό διάφοροι τεχνολογικοί και κοινωνικο-πολιτισμικοί περιορισμοί που σηματοδοτούν τα ρηματικά «όρια» του κόσμου μας. Παρ' όλα αυτά, οι Λόγοι αυτοί αποτελούν και το σημείο εκκίνησης από το οποίο μπορούμε να αρχίσουμε ξανά τις αντι-ουσιοκρατικές εικασίες μας για έναν ά-φυλο κόσμο που ξεπερνά τον έμφυλο διαχωρισμό υπέρ της έννοιας άνθρωπος. για έναν κόσμο που θα μπορούμε να θεωρούμαστε άνθρωποι ακόμα και όταν στερούμαστε έμφυλη «ταυτότητα». για έναν

κόσμο όπου τα υποκείμενα θα συμμετέχουν πλήρως στη συνεχή εξέλιξη της υποκειμενικότητάς τους.

Σε ένα πληθυντικό θεωρητικά σύμπαν είναι αναμενόμενο να υπάρχουν και πληθυντικά φύλα, τα οποία υπόκεινται σε συνεχείς αλλαγές, αντιφάσεις και ασυνέχειες, διαδικασίες που επιτρέπουν και τη δημιουργία νέων πολιτικών δυνατοτήτων. Η εμπειρία «απόδρασης» από τις (παραδοσιακές) έμφυλες ταυτότητες, πιθανόν να είναι μία από αυτές τις (αναστοχαστικές) πολιτικές στον 21ο αιώνα –και εδώ ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι σημαντικός (βλ. και Κογκίδου, 1997; Πολίτης, 2006). Η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει έτσι ώστε να αποτραπεί ο αποικισμός του μέλλοντος από αναχρονιστικές έμφυλες –και άλλες- στερεότυπες προκαταλήψεις και προϊδεάσεις που ταλαιπώρησαν τον πολιτισμό του 20ου αιώνα και συνεχίζουν να τον ταλαιπωρούν ακόμα. Αλλά ίσως, όπως γράφει και ο Connell, *Το Κοινωνικό Φύλο* μπορεί να εξαλειφθεί, καθώς κάτι που έχει δημιουργηθεί ιστορικο-κοινωνικά μπορεί και να πάψει να υπάρχει.

Κατά τη μεταφορά του αγγλόφωνου αυτού βιβλίου στην ελληνική –όπως και κάθε άλλου ανάλογου– η απόδοση των όρων sex και gender απετέλεσε κυρίαρχο και ακανθώδες πρόβλημα, καθώς δεν υπάρχουν ακριβή αντίστοιχα στην ελληνική. Συνήθως η διάκριση αυτή ανάμεσα στη βιολογική/υλική/σωματική διάσταση του φύλου και την κοινωνική και πολιτισμική δηλώνεται με τους όρους βιολογικό φύλο και κοινωνικό φύλο. Παρ' όλα αυτά, σε κάποιες περιπτώσεις που η ροή του λόγου επιβάλλει την απαλοιφή του επιθετικού προσδιορισμού κοινωνικό, τότε μιλάμε για φύλο, αλλά από τα συμφραζόμενα εννοείται το κοινωνικό. Επίσης, κάποιες φορές μεταφράζεται ο όρος κοινωνικό φύλο απλά ως φύλο

–χωρίς τον επιθετικό προσδιορισμό– καθώς από τη θεωρία προκύπτει ότι το βιολογικό φύλο είναι πάντοτε κοινωνικό, αφού η βιολογία δε συγκροτείται αποκομμένη από το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο αλλά σε άμεση σχέση με αυτό. Εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, συχνά η γλωσσική διάκριση βιολογικό-κοινωνικό φύλο συνδέεται με την αντίληψη ότι το βιολογικό φύλο θεωρείται ως κάτι που προϋπάρχει του κοινωνικού, δηλαδή της γλώσσας και της κατασκευής. Επίσης, η απόδοση άλλων εννοιών βασίστηκε στις δόκιμες και αποδεκτές ερμηνείες τους στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία¹⁷. Τέλος, στις περιπτώσεις που αυτό δε στάθηκε εφικτό δίπλα στην ερμηνεία τίθεται σε παρένθεση και ο αγγλικός όρος, ώστε να υπάρχει κοινή αναγνώριση από τους/τις αναγνώστες/τριες.

Το Κοινωνικό Φύλο, του Bob Connell –όπως άλλωστε και τα άλλα πολύ γνωστά βιβλία του¹⁸– ασκεί μια ιδιαίτερη γοητεία στον/στην αναγνώστη/τρια, με τη διεισδυτικότητα, ευρηματικότητα, την έντονη κριτική και ανατρεπτική του προσέγγιση, καταδεικνύοντας και αποδεικνύοντας για μια ακόμη φορά με τρόπο εύληπτο, οικείο και συνοπτικό τη βαθιά του γνώση σε ζητήματα φύλου, αλλά και τη μέγιστη προσφορά του στη φεμινιστική θεωρία και (πολιτική) πράξη. Η έκδοση του βιβλίου αυτού στην ελληνική γλώσσα –η οποία ευ-

17. Για παράδειγμα ο όρος embodiment που αποδόθηκε ως σωματοποίηση και όχι ως ενσωμάτωση, καθώς ο πρώτος αναδεικνύει τον ενεργό ρόλο του βιωμένου σώματος στη συγκρότηση της κοινωνίας, ενώ ο δεύτερος ενέχει μια παθητική στάση του υποκειμένου.

18. Connell, R. (1983). *Which Way is Up? Essays on Class, Sex and Culture*. London: Allen & Unwin; Connell, R. (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press; Connell, R. (1995). *Masculinities*. Cambridge/Oxford: Polity Press/Blackwell.

τύχησε τη μετάφραση της Ελένης Κοτσιφού- θεωρούμε ότι θα συμβάλλει στη συστηματοποίηση της σκέψης σε ζητήματα φύλου και θα αποτελέσει πολύτιμο βοήθημα σε όσους/ες ασχολούνται ή/και θα ασχοληθούν με ζητήματα φύλου.

Δήμητρα Κογκίδου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης (Π.Τ.Δ.Ε.)

του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)

Φώτης Πολίτης

Δρ. Παιδαγωγικής (Π.Τ.Δ.Ε. / ΑΠΘ) - Δάσκαλος

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Beauvoir, S. (1979). *Το Δεύτερο Φύλο*, (μετ. Κ. Σιμόπουλος). Αθήνα: Γλάρος. (Πρώτη έκδοση 1949).
- Butler, J. (1987). Variations on sex and gender: Beauvoir, Wittig and Foucault. In S. Benhabid & D. Cornell (Eds). *Feminism as Critique: Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalist Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York/London: Routledge.
- Butler, J. (1993). *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of «Sex»*. New York: Routledge.
- Connell, R. (1987). *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Connell, R. (1990). The state, gender, and sexual politics. *Theory and Society*, 19, 507-44.
- Connell, R. (1995). *Masculinities*. Cambridge/Oxford: Polity Press/Blackwell.
- Connell, R. (2000). *The Men and the Boys*. Cambridge/Oxford: Polity Press/Blackwell.
- Davies, B. (1989). *Frogs and Snails and Feminist Tales: Preschool Children and Gender*. St. Leonards: Allen & Unwin.
- Delphy, C. (1993). Rethinking sex and gender. *Women's Studies International Forum*, 16, 1, 1-9. Also in D. Leonard & L. Adkins (Eds) (1996). *Sex in Question: French Materialist Feminism*, pp.30-41. London: Taylor & Francis.
- Derrida, J. (1978). *Writing and Difference*. London: Routledge.
- Featherstone, M. (Ed.) (2000). *Body Modification*. London: Sage.

- Foucault, M. (1987). *Εξουσία, Γνώση και Ηθική*, (μετ. Ζ. Σαρίκας). Αθήνα: Ύψιλον.
- Fuss, D. (1989). *Essentially Speaking: Feminism, Nature and Difference*. New York: Routledge.
- Garber, M. (1993). *Vested Interests: Cross Dressing and Cultural Anxiety*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin.
- Gatens, M. (1983). A critique of the sex/gender distinction. In J. Allen & P. Patton (Eds). *Beyond Marxism? Interventions after Marx*, pp.143-60. New South Wales: Intervention.
- Kessler, S. & McKenna, W. (1985). *Gender: An Ethnomethodological Approach*. Chicago: The University of Chicago Press. (Πρώτη έκδοση 1978).
- Halberstam, J. (1998). *Female Masculinity*. Durham/London: Duke University Press.
- Heywood, L. & Drake, J. (1997). *Third Wave Agenda: Being Feminist, Doing Feminism*. University of Minnesota Press.
- Κογκίδου, Δ. (1997). Φεμινιστική παιδαγωγική: Ένα πλαίσιο για την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ.) *Φύλο και Σχολική Πράξη: Συλλογή Εισηγήσεων*, σσ.227-57. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κογκίδου, Δ. (2004α). Φύλο και σεξουαλικότητα. Στο: Θ. Παπαζήση, Ν. Χατζηγεωργίου & Θ. Κτενίδης (Επιμ.). *Το Φύλο και η Συμπεριφορά του: Ομοφυλοφιλία -Ομοφυλοφοβία*, σσ. 73 -93. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κογκίδου, Δ. (2004β). Φύλο και Αναλυτικά Προγράμματα: Η «Υπόσχεση» των Γυναικείων Σπουδών στα Ελληνικά Πανεπιστήμια στον 21ο αιώνα. Στο: Γ. Μπαγάκης (Επιμ.). *Ο Εκπαιδευτικός και το Αναλυτικό Πρόγραμμα*, σσ.256-263. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κογκίδου, Δ. & Τρέσσου-Μυλωνά, Ε. (1996). Η Θεσμοθέτηση Γυναικείων Σπουδών στα Ελληνικά Πανεπιστήμια: Η Περί-

- πωση του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Α.Π.Θ. Στο: *Οι Γυναικείες Σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Εμπειρία*, σσ. 196-206. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Kruks, S. (1992). Gender and subjectivity: Simone de Beauvoir and contemporary feminism. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 18, 1.
- Lauretis, T. (1987). *Technologies of Gender: Essays on Theory, Film, and Fiction*. Bloomington: Indiana University Press.
- Leonard, D. & Adkins, L. (Eds) (1996). *Sex in Question: French Materialist Feminism*. London: Taylor & Francis.
- Lorber, J. (1993). Believing is seeing: Biology as ideology. *Gender and Society*, 7, 4, 568-81. Also in R. Weitz (Ed.) (2003). *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance, and Behavior*, (2nd ed.), pp.12-24. New York: Oxford University Press. (Πρώτη έκδοση 1998).
- Mac An Ghaill, M. (1994). *The Making of Men: Masculinities, Sexualities and Schooling*. Buckingham: Open University Press.
- Mathieu, N. (1989). Sexual, sexed and sex-class identities: Three ways of conceptualising the relationship between sex and gender. In D. Leonard & L. Adkins (Eds) (1996). *Sex in Question: French Materialist Feminism*, pp.42-71. London: Taylor & Francis.
- Mitchell, J. (2004). Procreative mothers (sexual difference) and child-free sisters (gender): Feminism and fertility. *European Journal of Women's Studies*, 11, 4, 415-426.
- Moi, T. (2005). *Sex, Gender, and the Body: The Student Edition of What is a Woman?* New York: Oxford University Press.
- Money, J. & Ehrhardt, A. (1996). *Man and Woman, Boy and Girl: Gender Identity from Conception to Maturity*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson. (Πρώτη έκδοση 1973).

- Oakley, A. (1985). *Sex, Gender and Society*. Aldershot, Hants: Gower. (Πρώτη έκδοση 1972).
- Πολίτης, Φ. (2006). *Οι «Ανδρικές Ταυτότητες» στο Σχολείο: Ετεροσεξουαλικότητα, Ομοφυλοφοβία και Μισογυνισμός*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (1996). *Οι Γυναικείες Σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Εμπειρία*. Διοργάνωση: Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Rich, A. (1980). Compulsory heterosexuality and lesbian existence. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 5, 4, 631-60.
- Richardson, D. & Robinson, V. (Eds) (1993). *Introducing Women's Studies*, London: Macmillan.
- Rubin, G. (1975). The traffic in women: Notes on the «political economy» of sex. In R. Reiter (Ed.) *Toward an Anthropology of Women*, pp.157-210. New York: Monthly Review Press.
- Scott, J. (1996). *Feminism and History*. Oxford: Oxford University Press.
- Sedgwick, E. (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley, CA.: University of California Press.
- Segal, L. (1997). *Slow Motion: Changing Masculinities, Changing Men*. London: Virago. (Πρώτη έκδοση 1990).
- Smith, D. (1990). *The Conceptual Practices of Power: A Feminist Sociology of Knowledge*. Toronto: University of Toronto Press.
- Thorne, B. (1993). *Gender Play: Girls and Boys in School*. Buckingham: Open University Press.
- Weedon, C. (1997). *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*, (2nd ed.) Oxford: Blackwell.
- West, C. & Zimmerman, D. (1987). Doing gender. *Gender and Society*, 1, 2, 125-51.

- Wittig, M. (1982). The category of sex. In D. Leonard & L. Adkins (Eds) (1996). *Sex in Question: French Materialist Feminism*, pp. 24-29. London: Taylor & Francis. Also in M. Wittig (1992). *The Straight Mind and Other Essays*, pp.1-8. Boston/Hemel Hempstead: Beacon Press/ Harvester Wheatsheaf.
- Wittig, M. (1992). *The Straight Mind and Other Essays*. Boston/Hemel Hempstead: Beacon Press/Harvester Wheatsheaf.
- Wittig, M. (1981). One is not born a woman. *Feminist Issues*, 1, 2, 23-58. Also in M. Wittig (1992). *The Straight Mind and Other Essays*, pp.9-20. Boston/Hemel Hempstead: Beacon Press/ Harvester Wheatsheaf.